

Saarth E-Journal of Research

E-mail : sarthejournal@gmail.com
www.sarthejournal.com

ISSN NO : 2395-339X
Peer Reviewed
Vol.7 No.10

Impact Factor
Quarterly
Oct-Nov-Dec 2022

મુક્તિબોધની કવિતામાં આધુનિકતા

મનોજલાલ ઉદેસિંહ પરમાર

સર્જકનો સર્જનાત્મક હેતુ એ જ કારણ છે જે એક જ યુગના બે સર્જકોના સર્જન વચ્ચે તફાવત પાડે છે. આ સર્જનાત્મક હેતુને મુક્તિ સંવેદનાત્મક હેતુ કહેવામાં આવે છે. દીર્ઘદષ્ટા સર્જક પોતાના સાહિત્યમાં એ મૂલ્યોનું સિંચન કરવા માંડે છે જે આજના માટે આધુનિક છે, પરંતુ જે આવતીકાલ માટે મૂલ્યવાન પૃષ્ઠભૂમિ પણ બની જશે. મુક્તિબોધ આધુનિક સાહિત્યના સભાન કલાકાર હતા. તેમની જિજ્ઞાસા, ભિન્ન ભિન્ન સંજોગો અને માર્ક્સવાદની વૈચારિક યાત્રાએ એક કવિ તરીકેના તેમના સંસ્કારો તરફ દોરી ગયા. આધુનિકતા વિશેની તેમની વિચારસરણી બે સંદર્ભોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે - સાહિત્યિક અને સામાજિક સંદર્ભમાં. તેમના માટે મુખ્ય પ્રશ્ન જીવન ચેતનાનો છે, સંપત્તિ અભિવ્યક્તિની શોધનો નહીં. તેઓ આધુનિક લાગણીઓને નવી કવિતાનો આત્મા માનતા હતા. માનવતાથી ભરેલો તેમનો વિશ્વ દૃષ્ટિકોણ ગરીબો અને વંચિતોની આસપાસ ફરતો હતો મુક્તિબોધે ભારતીય સમાજની હાલની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ માટે દાર્શનિક પરિસ્થિતિઓને પણ દોષી ઠેરવી હતી. મુક્તિબોધે કૃષિ ક્ષેત્રમાં અરાજકતા તરફ સરકારનું ધ્યાન દોરવાની માંગ કરી હતી. કુટુંબ, જાતિ અને મૂડીને ભારતના આધુનિક રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં અવરોધો તરીકે ગણવામાં આવતા હતા. સાહિત્ય, સમાજ, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, મુક્તિના ક્ષેત્રમાં જડતા જાળવવામાં મદદરૂપ થતી શક્તિઓનો વિરોધ કર્યો હતો. મુક્તિબોધની આધુનિકતામાં, પોતાના અને બીજાના જીવનને વધુ સારી પરિસ્થિતિઓ આપવાની પ્રતિબદ્ધતા એ તેના સર્જનની પ્રથમ શરત છે કારણ કે તે જીવનની માંગ છે. દરેક સમયગાળાની આધુનિકતા હોવા છતાં, પછીનો સમયગાળો અગાઉના સમયગાળા કરતા વધુ આધુનિક છે કારણ કે પછીના સમયગાળાના આગમન સુધીમાં, માણસની બુદ્ધિ ઘણા તત્વોનો ત્યાગ કરવાની પ્રક્રિયામાં છે. સર્જક પોતાનો યુગ વ્યક્ત કરવા માટે યોગ્ય અભિગમ અપનાવે છે. સર્જકનું યોગ્ય વલણ એ તેની આધુનિક દ્રષ્ટિ છે અને આ દ્રષ્ટિ અનુસારનું આચરણ આધુનિકતા છે. સર્જકનો સર્જનાત્મક હેતુ એ જ કારણ છે જે એક જ યુગના બે સર્જકોના સર્જન વચ્ચે તફાવત પાડે છે. આ સર્જનાત્મક હેતુને મુક્તિ, સંવેદનાત્મક હેતુ કહેવામાં આવે છે. સર્જકનો ઉદ્દેશ યુગની વાસ્તવિકતાને માનવજીવનનું સ્વરૂપ આપવાનો અને એ વાસ્તવિકતાને ગતિશીલતા સાથે ભવિષ્ય સુધી પહોંચાડવાનો છે. યુગપ્રવર્તક સર્જક પોતાના સાહિત્યમાં એવાં મૂલ્યોનું સિંચન

કરવાનું શરૂ કરે છે જે માત્ર આજના સમય માટે જ નહીં, પરંતુ આવતીકાલ માટે એક મૂલ્યવાન પૃષ્ઠભૂમિ પણ બની જશે. મુક્તિબોધ આધુનિક સાહિત્યના સભાન કલાકાર હતા. તેમની આધુનિકતાનો પ્રથમ સ્ત્રોત તેમની ઇતિહાસ ચેતના છે. ઇતિહાસનો તેમનો અભ્યાસ ખૂબ ગહન, વૈજ્ઞાનિક અને દૃષ્ટિની દ્રષ્ટિએ હેતુલક્ષી હતો. મુક્તિબોધ યુગના નિર્માણમાં પરંપરાના યોગદાનને માન્યતા આપે છે જ્યાં સુધી તે મૂલ્યોના વિકાસમાં મદદ કરે છે. જે રીતે માતા-પિતા તરફથી મળતા પૂર્વજોના સંસ્કારો અને ઘરના વાતાવરણે ગજાનન માધવ મુક્તિબોધનું વ્યક્તિત્વ બનાવ્યું હતું, તેવી જ રીતે બાહ્ય વાતાવરણ, મિત્રો અને વિચારધારાઓને પણ પૂરો ટેકો મળ્યો હતો. તેમની જિજ્ઞાસા, ભિન્ન ભિન્ન સંજોગો, માર્ક્સવાદની વૈચારિક સફર એક કવિ તરીકે મુક્તિને મૂલ્યો પ્રદાન કરવા ભણી દોરી ગઈ. તેમનો અંતરાત્મા સમાજને માનવીય વ્યવસ્થા પૂરી પાડી શકે તેવી કોઈ ફિલસૂફી માટે ભટકતો રહ્યો. જ્યારે તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકાશિત થયો ત્યારે તેઓ અસ્વસ્થ હતા, જેમાં તેમના યુગના વિશાળ સત્યને આવરી લેવામાં આવ્યું હતું. આ કાવ્યસંગ્રહના કાવ્યો વિષે ઇન્દ્રનાથ મદનજીએ લખ્યું છે કે ‘એમની કવિતાનો એક બીજો સૂર અને વિધાન છે જેનું પુનરાવર્તન થઈ શકે એમ નથી.

ભૂલ-ગલતી

આજ बैठी है ज़िरहबख्तर पहनकर
तख्त पर दिल के,
चमकते हैं खड़े हथियार उसके दूरतक,
आँखें चिलकती हैं नुकीले तेज पत्थर सी,
खड़ी हैं सिर झुकाए
सब कतारें
बेजुबां बेबस सलाम में,
अनगिनत खम्भों व मेहराबों-थમે
दरबारे आम में।

(ભૂલ ગલતી -ગજાનન માધવ મુક્તિબોધ)

એમની કવિતાઓમાં ઘણા અવાજો છે - ભયનો, ધિક્કાર અને સ્નેહનો, એકલવાયાપણાનો, સંગતનો, તૂટવાનો અને જોડાવાનો અવાજ છે, આમ એમની કવિતામાં માનસિક ઝંખના છે. અંધાધૂંધી અને મૂંઝવણ છે અને હસ્તીમાં, સરળતા અને કુટિલતા, સરળતા અને જટિલતા, શ્રદ્ધા અને અવિશ્વાસ, શંકા અને શ્રદ્ધામાં તણાવ છે. તેને ન તો સરળ બનાવી શકાય છે કે ન તો સામાન્યીકરણ કરી શકાય છે અને, જો કરવામાં આવે તો, કવિતાથી દૂર અને પોતાની નજીક. મુક્તિબોધ જે વાતાવરણમાં રહેતા હતા તે ખૂબ જ જટિલ અને ઝડપથી પરિવર્તનશીલ વાતાવરણ હતું, તેઓ તેમના જીવનકાળમાં બે યુગ જીવ્યા હતા - સ્વતંત્રતા માટેના સંઘર્ષનો સમયગાળો અને સ્વતંત્રતા પછીનો સમયગાળો.

આઝાદી પછીની પરિસ્થિતિઓ રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક પરિસ્થિતિઓના વિરોધાભાસને કારણે સમાજમાં અરાજકતા પેદા થઈ હતી જે મુક્તિથી છુપાયેલી નહોતી. રાજકીય ક્ષેત્રે ભ્રષ્ટાચાર, તકવાદ, મતની રાજનીતિમાં સફળ નેતૃત્વનો અભાવ હતો. આર્થિક ક્ષેત્રે પંચવર્ષીય યોજનાઓ માત્ર શહેરી ભારતનું જ સર્જન કરી શકી હતી, જેના કારણે માનવીય સંબંધો સંપત્તિ આધારિત બન્યા હતા અને ગામડાં શહેરોથી વિખૂટા પડી ગયા હતા. સમાજવાદના નારા હેઠળ મૂડીવાદીઓના હિતમાં કાયદા બનાવવામાં આવ્યા હતા. ગરીબી, નિરક્ષરતા અને

બેકારી સમાજની કાયમી અભિવ્યક્તિ બની ગઈ, વસ્તીને નિયંત્રિત કરી શકાતી નહોતી, પ્રાદેશિકવાદ ફેલાવા લાગ્યો હતો અને યુવા પેઢી મૂલ્યહીનતા તરફ આગળ વધવા લાગી હતી. આખી દુનિયા ૨૧મી સદીમાં પ્રવેશી ચૂકી છે, રાજકીય સીમાઓ તૂટી રહી છે, વૈશ્વિકરણની પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે, માનવી મંગળ પર સ્થિર થવાનાં સપનાં જોઈ રહ્યો છે, પરંતુ વિશ્વ સમાજનો એક વર્ગ આજે પણ માનવ બનવાના, ખોરાક, વસ્ત્રો અને રહેઠાણના અધિકાર માટે લડી રહ્યો છે. માણસની મુક્તિની ભૂખની પીડા એ જ સાચી પીડા છે, તેનું નિદાન કર્યા વિના, સમાજના વિકાસમાં કોઈ અર્થ નથી. કવિતા, રાજકારણ અને સૌંદર્યલક્ષી ચર્ચાઓનું કોઈ મૂલ્ય નથી. લોકશાહી સમાજવાદનું સપનું જોનાર મુક્તિબોધ કરોડો લોકોના સપના કચડાઈ જાય અને મુઠ્ઠીભર લોકોના હાથ ભાંગી જાય તે કેવી રીતે સહન કરી શકે? આધુનિકતાની વિભાવના મુક્તિની વિચારધારામાં સીધી રીતે દેખાતી નથી, પરંતુ ચિંતક પોતાના સમય અને સમાજને અસર કરતા પરિબળો અને પ્રક્રિયાઓથી વાકેફ છે, તેવી જ રીતે મુક્તિબોધ પણ આધુનિકતાની પ્રક્રિયા અને તેના પરિબળોથી પરિચિત હતા. પોલ વેલેરીએ એમ પણ કહ્યું છે કે, "લેખકની ફિલસૂફી વિચારના વિષયોમાં નથી, પરંતુ વિચાર અને તેના વર્તનની પ્રક્રિયામાં રહેલી છે." ૪ તે મોક્ષની આધુનિકતાની વિચારસરણીને લાગુ પડે છે કે આધુનિકતા તેમના વિચાર પ્રક્રિયા અને વર્તનમાં મૂળ ધરાવે છે. મુક્તિની આધુનિકતાવાદી વિચારસરણી બે સંદર્ભોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે - સાહિત્યિક અને સામાજિક સંદર્ભમાં. પોતાના દૃષ્ટિકોણનું મૂલ્યાંકન કરતાં મુક્તિબોધે સમકાલીન જીવનના અનુભવોમાંથી પ્રાપ્ત મૂલ્યોના આધારે કવિતાની ટીકા કરી છે. જીવન માટે વધુને વધુ અધિકૃત હોવાને કારણે, મોક્ષની આધુનિક કવિતા સમયગાળાના લાંબા થવામાં વિશ્વાસ વ્યક્ત કરે છે.

છાયાવાદી કવિઓની કલ્પના અને લાગણીઓની કલ્પના અને ગૂઢતાવાદ હવે જૂનો થઈ ગયો છે અને વિવિધતાના વિરોધાભાસી સંગમમાંથી ઉદ્ભવતી માનવીય લાગણીઓની તીવ્રતાની કસોટી પર તેઓ કાવ્યાત્મકતાની કસોટી કરે છે. આ માપદંડમાંથી પસાર થયા પછી, તેઓ માનવતાની નજીકની કવિતાને આધુનિક માને છે. અગાઉની કાવ્યાત્મક પરંપરામાંથી આંતરિકતાના આધારે મુક્તિ દ્વારા છાયાવાળી કવિતાને આધુનિક માનવામાં આવતી હતી, અને નવી કવિતાની તુલના આંતરિકતાના આધારે નહીં પણ વાસ્તવિકતા અને સાંસારિકતાના આધારે છાયાવાળી કવિતા સાથે કરવામાં આવી હતી. નવી કવિતામાં, કવિઓનો સમકાલીન વાસ્તવિકતા સાથેનો સંબંધ, અને જીવન સુધીની તેમની પહોંચ વધુ અમૂર્ત છે. મુક્તિબોધ માને છે કે ભૂતકાળની સાહિત્યિક પેઢીની રોમેન્ટિક કવિતા વર્તમાન ભારતીય જીવનની વાસ્તવિકતા પર આધારિત નથી. નવા કવિઓ સમય અને સમાજની વાસ્તવિકતા સાથે એક નવો સંબંધ બાંધવા સક્ષમ હતા, તેમણે તેમના સમયની ઉપેક્ષા કરી ન હતી અને વર્તમાન વાસ્તવિકતાનો અર્થ સમજવાનો સભાન પ્રયાસ પણ કર્યો હતો. મુક્તિ માટેનો મુખ્ય પ્રશ્ન જીવન ચેતનાનો છે, સંપત્તિ અભિવ્યક્તિના સંશોધનનો નહીં.

નવી કવિતાની વ્યક્તિવાદી છાવણી માટેનો સંઘર્ષ એ તેમની આધુનિકતાનો પુરાવો છે: તે સ્પષ્ટ છે કે નવી કવિતામાં વ્યક્તિવાદ અસ્તિત્વવાદની હતાશાઓની આડપેદાશ હતી. તેમણે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને એટલી હદે મર્યાદિત કરી હતી કે તે અન્યના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી અને સમાજવાદના માર્ગમાં અવરોધતી નથી. સામાન્ય જનતા અંગ્રેજોની રંગભેદની નીતિથી પીડાઈ રહી હતી, મુક્તિબોધે લખ્યું છે કે અંગ્રેજો પોતાની રીતે શાસક જ્ઞાતિ બની ગયા હતા. તેઓ ભારતીય પ્રજાથી દૂર રહ્યા. સફેદ રંગને કારણે તેઓ ભારતીયોને પણ ધિક્કારતા હતા. બ્રિટિશરો ભારતમાં રહેવા માટે, માલસામાન લૂંટવા અને સાત સમુદ્ર પાર તેમના ઘરો ભરવા માટે આવ્યા ન હતા. લોકશાહી અને સમાજવાદનું સંકલન એ તેમનું મુખ્ય ધ્યેય હતું કારણ કે આમાં માનવીય ગૌરવ અને લોકશાહી સમાજવાદની સ્થાપના એ તેમની વિચારધારાનું રાજકીય પાસું છે અને આર્થિક પાસું પણ છે.

તે રાજકારણના હાથમાં છે કે તેણે કઈ આર્થિક વ્યવસ્થા અપનાવવી જોઈએ. આર્થિક વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન એક રીતે રાજકીય પ્રશ્ન બનીને મુક્તિની વિચારધારામાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં કૃષિ, ઉદ્યોગ, સિંચાઈ, વીજળી, શિક્ષણ, આવાસ, આરોગ્ય, બેરોજગારી, ગરીબી વગેરેના સંદર્ભમાં વિકાસ કાર્યો હાથ ધરવામાં આવ્યા હતા. વહીવટી ક્ષેત્રમાં ભ્રષ્ટાચાર અને વધતી વસ્તીએ વિકાસની ગતિ પર પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન મૂક્યું છે. ઉત્પાદક દ્રષ્ટિને બદલે, સમાજમાં ઉપભોક્તાવાદી દ્રષ્ટિનો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો. ૮

નવી કવિતા જીવન ચેતનાના આ પ્રશ્નને રજૂ કરે છે. એ ભાવનાને આધુનિક લાગણી સાથે જોડીને મુક્તિને જોવામાં આવે છે. મુક્તિબોધ લખે છે કે આજના કવિના હૃદયમાં કડવાશ, શોક, સૌંદર્ય, વિવેચન વગેરેની લાગણીઓ એ આધુનિક સામાજિક વ્યવસ્થા હેઠળ હાજર જીવનની ઘટનાઓ એટલે કે વાસ્તવિક અને પરિસ્થિતિ અથવા તેના આધારે કરવામાં આવેલી સામાન્યીકરણોની પ્રક્રિયાઓનો સમૂહ છે. તેમનામાં જે ભાવુક દ્રષ્ટિ દેખાય છે તે એ ઈન્દ્રિયવસ્થામાં રહેલી વ્યક્તિની ભાવુક દ્રષ્ટિ છે. મુક્તિબોધ આધુનિક લાગણીઓને નવી કવિતાનો આત્મા માને છે. આધુનિક ચેતના હેઠળ, તેમના વિચારો છે. મુક્તિ માટેનો સંઘર્ષ તેમના પર તાણ લાવી શકે છે પરંતુ તેમને ભાગી જવા માટે દબાણ કરી શકતો નથી. તેમની કવિતાઓમાં, તેમણે લાખો દુર્બળ, ઉપેક્ષિત, લાંબા સમયથી અપમાનિત ગરીબોના સંઘર્ષશીલ જીવનને વ્યક્ત કર્યું છે.

शून्योंसे घिरी हुई पीड़ा ही सत्य है
शेष सब अवास्तव अयथार्थ मिथ्या है भ्रम है
सत्य केवल एक जो कि
दुःखोंका क्रम है

(मैं तुम लोगों से दूर हूँ-गजानन माधव मुक्तिबोध)

તેમની સમક્ષ ક્રાંતિનાં કારણો, સાધનો અને પરિણામો બધાં જ સ્પષ્ટ છે, અને સામાજિક પરિવર્તનની ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાઓ તેમના માટે અમૂર્ત નથી. પોતાના અને બીજાના જીવનને વધુ સારી પરિસ્થિતિ આપવા માટે પ્રતિબદ્ધ કોઈ પણ સર્જકની શ્રદ્ધા એ તેના સર્જનની પહેલી શરત છે કારણ કે તે જીવનની માંગ છે. તેમનો માનવતાવાદ માત્ર આંસુ વહાવીને નિષ્ક્રિય જ નથી, પરંતુ તેમાં ગરીબોની પીડાનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેને સમજે છે, તેનું વિશ્લેષણ કરે છે, તેનું કારણ શોધે છે, તેમના જીવનનો અનુભવ જાતે કરે છે અને જરૂર પડે ત્યારે તેમને ક્રાંતિ માટે પણ પ્રેરિત કરે છે. માનવતાથી ભરેલો તેમનો વિશ્વ દ્રષ્ટિકોણ ગરીબો અને વંચિતોની આસપાસ ફરે છે.

મુક્તિબોધની રાજકીય ચેતના સ્થાપિત કરે છે કે તેઓ સાચા અર્થમાં શ્રેષ્ઠ રાજકીય કવિ હતા. તેમણે સાબિત કર્યું કે લોકો જ્યાં પગ મૂકે છે તે વિસ્તારથી ડરે છે, પરંતુ તેમણે નિર્ભયતાથી તે વિસ્તારનું વર્ણન કર્યું છે. જ્યાં સુધી આધુનિકતાની વાત છે, મુક્તિબોધ યુરોપ અને અમેરિકાને આધુનિકતાના કેન્દ્ર તરીકે જુએ છે અને ભારતીય સંદર્ભમાં તેમની નકલને ખોટી માને છે, પરંતુ તેમ છતાં ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં આધુનિકતાને અપનાવવા માંગે છે. મુક્તિબોધે બૌદ્ધિક વર્ગ પર વ્યક્તિવાદી મૂડીવાદી વિચારધારાના પ્રભાવને સ્વીકાર્યો છે. આ વર્ગ જ્યારે તેની વિચારધારા અને રચના બંનેમાં વ્યક્તિવાદ સ્થાપિત કરવાનું શરૂ કરે છે ત્યારે તે વધુ જીવલેશ બને છે. આ વર્ગ સ્વ-સંઘર્ષમાં ડૂબી ગયો છે, સગવડ અને સમાધાન કરે છે અને આદર્શો અને સર્જનાત્મકતાને ક્યારેય છોડતો નથી. મુક્તિબોધ મધ્યમવર્ગના પ્રતીક એવા બ્રહ્મરાક્ષસોના સ્વસંગ્રામનું ચિત્ર દોરે છે

शहर के उस ओर खंडहर की तरफ

परित्यक्त सूनी बावड़ी

के भीतरी

ठण्डे अंधेरे में

बसी गहराइयाँ जल की...

सीढ़ियाँ डूबी अनेकों

उस पुराने घिरे पानी में...

समझ में आ न सकता हो

कि जैसे बात का आधार

लेकिन बात गहरी हो।

(ब्रह्मराक्षस - गजानन माधव मुक्तिबोध)

પાપના પડછાયા દૂર કરવા/ દિવસ-રાત શરીરની સફાઈ કરવા માટે / બ્રહ્મરાક્ષસ શરીરને ઘસે છે--- છતાં ગંદકી, છતાં ગંદકી. મુક્તિબોધ દેશ અને સમાજના લોકોના જીવનને જાણવા માટે એટલા ઉત્સુક છે કે, બહારનો પથ્થર પણ અસલી હીરા હોવાની છાપ આપે છે. તેઓ એક અધીરા આત્માને દરેક છાતીમાં પોતાનું દર્દ વહન કરતા જુએ છે - એવો ભ્રમ છે કે દરેક પથ્થરમાં એક ચમકતો હીરો છે / આત્મા દરેક છાતીમાં અધીરો છે. જ્યારે તેઓ તેમની ક્રાંતિની લોકો પર ઊંડી અસર જુએ છે, ત્યારે તેઓ સમજે છે કે આશાઓ અને નિરાશાઓ પણ સ્વ-સંઘર્ષનું એક અભિન્ન અંગ છે. આ સ્વ-સંઘર્ષનું સકારાત્મક પરિણામ છે અને મુક્તિ સ્વ-સંઘર્ષને દૂર કરે છે - હવે અભિવ્યક્તિના તમામ જોખમો ઉભા કરવા જોઈએ / તોડવા જોઈએ / બધા મઠો અને ગઢોને તોડવું પડશે. જાદુઈ તળાવને મારી રાહ જોવી પડશે.

મુક્તિબોધના વિચારમાં આધુનિકતા પ્રત્યેનો ખૂબ જ વ્યક્તિગત અભિગમ જોવા મળે છે. આધુનિકતા તેમની નિર્ણાયક દ્રષ્ટિમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેમણે લખ્યું હતું કે સમાજના વિકાસ સાથે માનવીની માનસિક સમૃદ્ધિ, આંતરિક અને બાહ્ય સ્વતંત્રતા અને વધુ માનવીય અભિગમ વિકસે છે. મુક્તિબોધનું કરુણામય મન અજાણ્યા સ્નેહીજનોમાં ભટકતું રહે છે, પરંતુ તેમની માનવ આંખોમાં પણ અટવાઈ જાય છે. માનવ સપાટી પર સામાન્ય માનવી સાથે બંધાયેલી પછી મુક્તિબોધ એ સત્યોને છુપાવતા નથી જે માનવબંધનના પવિત્ર તંતુઓને કચડી નાખે છે, આ સત્યોને તેમણે માનવતાના માર્ગમાં અવરોધક માન્યા છે - આદતોની ગુલામી, લાગણીઓની નિષ્ક્રિયતા/ શિથિલતાએ માર્ગને કચડી નાખ્યો છે. ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં, મુક્તિબોધની કલ્પના એ છે કે ભારતમાં આધુનિક સંસ્કૃતિનો ઉદય બ્રિટિશરોને કારણે થયો હતો. અંગ્રેજોએ અજાણતાં જ રાષ્ટ્રવાદના ઉદભવનો પાયો નાખ્યો. મુક્તિબોધ બ્રિટિશરોના આગમનથી ભારતમાં આધુનિક સમયના ઉદભવને જોડે છે. અંગ્રેજી શિક્ષણની ભૂમિકાનો સ્વીકાર કરતાં તેઓ લખે છે કે ‘જો અંગ્રેજી શિક્ષણ પશ્ચિમની પૂર્વને સમજૂતી આપી રહ્યું હતું, તો આ પૂર્વના વિદ્વાનો એક તરફ પશ્ચિમની અને બીજી તરફ પૂર્વની સમજૂતી આપતા હતા. ભારતીય ઇતિહાસના સંદર્ભમાં, તે એક ઐતિહાસિક તથ્ય છે જેણે માત્ર ઇતિહાસ વિશેની આપણી સમજને જ સમૃદ્ધ કરી નથી, પરંતુ અજાણતાં પણ પ્રેરિત થઈ ગઈ છે. જેઓ આ પ્રક્રિયાને સમજી શક્યા હતા તેઓએ સામ્રાજ્યવાદના આ સાંસ્કૃતિક આક્રમણથી ઇતિહાસની તેમની ભાવનાને સુરક્ષિત રાખી હતી, જેઓ સમજી શક્યા ન હતા તેઓ સાંસ્કૃતિક વસાહતીકરણની પ્રક્રિયાનો ભોગ બન્યા હતા. આ દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ લખવો એક મોટો પડકાર સાબિત થયો. સમાજની વ્યવસ્થાનું ભયાનક સ્વરૂપ મુક્તિબોધની કવિતાઓમાં પણ જોવા મળે છે. યાંત્રિક સભ્યતાએ સરળ

જીવંત, ભવ્ય પરંપરાઓ અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોના લોહીને શોષી લીધું છે - તે શા માટે મૃત્યુ પામે છે / મનની આ ઊંડી નમ્રતા/ દુઃખના જંતુઓએ તેને કેમ ખાધું છે? આ તો જીવનના પતિઓ છે. સમાજની વ્યવસ્થાએ માણસની રહેણીકરણી બદલી નાખી. આ પ્રણાલીનો ભોગ બનનાર વ્યક્તિએ માનવમૂલ્યોને - પ્રગતિના ક્ષેત્રોમાં/ માનવ છાતી, આત્મા/આત્માના ક્ષેત્રમાં - માનવીય મૂલ્યોને દાવ પર રાખીને પ્રતિષ્ઠા અને સફળતાની નજર દ્વારા વ્યક્તિને જોવાનું અને તેનો ન્યાય કરવાનું શીખી લીધું છે. તેની ગંધ ક્યાંય નથી આવતી, ક્યાંય નથી આવતી. અંગ્રેજોના ઔદ્યોગિકીકરણે સ્વનિર્ભર ગ્રામીણ વ્યવસ્થાને વિખેરી નાખીને શહેરીકરણને જન્મ આપ્યો. ઔદ્યોગિકીકરણને કારણે મૂડીના વધતા જતા પ્રભાવે માનવીય સંબંધોને સંપૂર્ણપણે બદલી નાખ્યા. કૌટુંબિક સંબંધોમાં માનવતા, કોમળતા અને વાજબીપણાનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો. માણસ કેટલી કમાણી કરે છે તેના પરથી તેની કિંમતનો અંદાજ આવવા લાગ્યો. મુક્તિબોધે લખ્યું છે કે 'કુટુંબમાં જૂના સામંતશાહી મૂલ્યો ઉપરાંત પ્રવર્તમાન વ્યક્તિવાદી શ્રીમંત પૂર્વગ્રહોનું વાતાવરણ અસ્તિત્વમાં હોવાને કારણે ઘરમાં ગૂંગળામણ કે ગૂંગળામણનાં દૃશ્યો એટલાં વિશાળ અને અસંખ્ય હોય છે કે વ્યક્તિનાં સુખ, વિકાસ અને સ્વ-સંવર્ધનનું સાધન બનવાને બદલે કુટુંબ કોઠો બની જાય ત્યારે શું કહેવું ?તો પછી તમે તેને શું કહેશો? સામંતશાહી અને મૂડીવાદી એમ બન્ને વ્યવસ્થાઓ વચ્ચે સામાન્ય માનવી ઝૂલવા લાગ્યો, તેની બેવડી માનસિકતા પણ આ વાતાવરણમાં ઊભી થઈ. આ જ કારણ છે કે જીવનમાં ઔદ્યોગિકીકરણને કારણે ઊભી થતી નવી જીવનશૈલી અને માનવી વચ્ચે અંતર હતું. મુક્તિબોધે આ ખાલીપણાને લખ્યું છે કે 'જે જૂનું છે તે હવે પાછું આવી શકતું નથી, પરંતુ નવાએ જૂનાનું સ્થાન લીધું નથી - તે વ્યાપક, ઉચ્ચ, સર્વાંગી માનવ શિસ્તની હાર્દિક સિદ્ધિ વિના, આપણે એક નવીશાખાને રડાવી છે, પરંતુ તે નવું શું છે?' અમે જાણી શક્યા નહીં. નવું જીવન, નવાં મૂલ્યો, નવો માણસ શા માટે વ્યાખ્યાહીન અને નિરાકાર બની ગયો?.

સ્વપ્ન કે ભીતર સ્વપ્ન,
 વિચારધારા કે ભીતર ઔર
 એક અન્ય
 સઘન વિચારધારા પ્રચ્છન!!
 કથ્ય કે ભીતર એક અનુરોધી
 વિરુદ્ધ વિપરીત,
 નેપથ્ય સંગીત!!
 મસ્તિષ્ક કે ભીતર એક મસ્તિષ્ક
 ઉસકે ભી અન્દર એક ઔર કક્ષ
 કક્ષ કે ભીતર
 (દિમાગી ગુહાન્ધકાર કા ઓરાંગડાંગ! -ગજાનન માધવ મુક્તિબોધ)

મુક્તિબોધ પણ ભારતીય સમાજની હાલની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ માટે દાર્શનિક પરિસ્થિતિઓને દોષી ઠેરવે છે. તેમણે ગાંધીવાદી ફિલસૂફીની ભાવનાત્મક ફિલસૂફી તરીકે ટીકા કરી હતી. તેમણે અન્ય રહસ્યવાદીઓ અને વિચારકોને પણ દોષી ઠેરવ્યા કારણ કે તેમણે માનવજીવનનું તટસ્થપણે વિશ્લેષણ કરીને માનવીની નજીકના જીવનની ફિલસૂફી રજૂ કરી ન હતી, પરંતુ તેમના અંગત જીવનના અનુભવોના આધારે, તેઓએ તેમના વલણ અનુસાર આદર્શ ફિલસૂફીઓ બનાવી હતી, જેને સ્પર્શવું માણસ માટે શક્ય ન હતું. મુક્તિબોધે કૃષિ ક્ષેત્રે

અરાજકતા તરફ સરકારનું ધ્યાન દોરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો અને કહ્યું હતું કે ખેડૂત પહેલા શાહુકારનો દેવાદાર હતો, હવે તે સરકારનું દેવાદાર અને સરકારી દેવું ચૂકવવા માટે સહકારી બેંકોનો દેવાદાર બની રહ્યો છે. પગારદાર ભારતીયોમાં આર્થિક અસમાનતાને કારણે અમીર અને ગરીબ વચ્ચેનું અંતર વધી રહ્યું છે. સામાન્ય લોકોની આર્થિક અસમાનતા સામાજિક અને માનવીય સ્તરે પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. મુક્તિબોધની કવિતાઓ, ખુલ્લા પર્વતો, વિપરીત શબ્દો, ભવિષ્ય ધારા, ઓ પ્રસ્તુત શ્રોતા, બધું જ હવે તમારું છે, લાકડાનો રાવણ, વગેરે આર્થિક અસમાનતાની પ્રણાલીને દર્શાવે છે. કૌટુંબિક, જાતિ અને મૂડીને ભારતના આધુનિક રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં અવરોધો માનવામાં આવે છે. જ્ઞાતિ એ સામંતશાહી અવશેષ છે, પરંતુ આપણે કુટુંબમાં સામંતશાહી અવશેષો જોઈએ છીએ એટલું જ નહીં, પરંતુ તેઓ માને છે કે 'સંપત્તિની સરમુખત્યારશાહી, અર્થ, દુન્યવી સફળતા અને તેમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી ખ્યાતિ પરિવારની બહાર એટલી ચાલતી નથી.' સાહિત્ય, સમાજ, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, મુક્તિબોધના ક્ષેત્રમાં એ શક્તિઓનો વિરોધ કરે છે જે જડતા જાળવવામાં મદદરૂપ થાય છે. સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય સંદર્ભોમાં તેમની આ વિચારધારા સાચી સાબિત થાય છે. તેઓ મધ્યયુગીન યુગની જડતા માટે રાજપૂત શાસકો અને તેમની ધાર્મિક નીતિને, તત્કાલીન શિક્ષણ પ્રણાલી માટે દોષી ઠેરવે છે. મુક્તિબોધે આઝાદ થયા બાદના ભારતની જન્મકુંડળી બનાવવાની પહેલ કરી ત્યારે તેઓ લખે છે કે જૂના ગયા પણ નવું ન આવ્યું, નવાના નામે જે કંઈ આવ્યું તે જૂનાનું સ્થાન લઈ શકે એમ નહોતું. જીવનની સાર્વત્રિક શિસ્ત મરી પરવારી છે, અને નવું માત્ર એક ભ્રૂણ છે, તેના હાથ-પગનું નિર્માણ થવાનું બાકી છે, તેનો વિકાસ થવાનો છે.

સૂનાપન સિહરા,
 અંધેરે મેં ધ્વનિયોં કે બુલબુલેઝમરે,
 શૂન્યકે મુખ પર સલવટૈં સ્વર કી,
 મેરે હી ઊર પર, ધંસાતી હુ ઈસિર,
 છટપટા રહી હૈં શબ્દોં કી લહરૈં
 મીઠી હૈં દુઃસહ!
 અરે, હાં, સાંકલ હી રહ -રહ
 બજતી હૈં દ્વાર પર।

(અંધેરે મેં ભાગ:2 -ગજાનન માધવ મુક્તિબોધ)

મુક્તિબોધની હિમાયત ત્યારે ચરમસીમાએ પહોંચે છે જ્યારે તેઓ તેમના હાડકાંને દધીચીની જેમ હથિયાર બનાવીને લોકોના હાથમાં મૂકવા માંગે છે જેથી લોકો તેનો ઉપયોગ માનવ પ્રાણીઓ સામે કરી શકે અને ક્રાંતિના માર્ગ પર આગળ વધી શકે. મુક્તિબોધની કાવ્યાત્મક ભાષા તેની શક્તિશાળી કથાની વિવિધ અભિવ્યક્તિઓની નીપજ છે. તેની વાક્યરચના, પસંદગી પછીની પસંદગી, વાક્યરચના અને રૂઢિપ્રયોગની પસંદગી તેના સંવેદનાત્મક હેતુથી પ્રેરિત છે. જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાંથી ગણિત, ભૂગોળ, અર્થશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, ખગોળશાસ્ત્ર, લશ્કરી ક્ષેત્ર વગેરેમાંથી લેવામાં આવેલું શબ્દભંડોળ તેમની કાવ્યાત્મક ભાષાના વિસ્તરણ માટે જવાબદાર છે. તેમની કાલ્પનિકતા માત્ર ભયાનક વાસ્તવિકતાને જ દર્શાવતી નથી, પરંતુ તે વાસ્તવિકતા સામે લોકોની ક્રાંતિ માટેનું વાતાવરણ પણ બનાવે છે. રાજકીય અને વૈચારિક સ્તરે જ્યારે જવાબદારીની ભાવનાથી ઉદ્ભવેલી મુક્તિબોધની હિમાયત ગરીબો અને શોષિતોની તરફેણમાં બની જાય છે, ત્યારે મુક્તિબોધનું હૃદય તેમના પ્રેમમાં વહી જાય છે અને તેઓ સંઘર્ષ કરી રહેલા લોકો સાથે બેસીને આનંદ અનુભવે છે, આ મુક્તિબોધની

આધુનિકતાનું પરિણામ છે. ભારતના આધુનિક રાષ્ટ્રની રચનામાં પરિવાર, જ્ઞાતિ અને મૂડીને તેઓ અવરોધક માનતા હતા અને સાહિત્ય, સમાજ, રાજકારણ, અર્થતંત્રના ક્ષેત્રમાં એવાં પરિબળોનો વિરોધ કરતા હતા જે જડતા જાળવવામાં મદદરૂપ થાય છે અને સ્વાતંત્ર્ય બાદના ભારતનો જન્મતાપરખ રચવાનું કામ હાથ ધરતાં તેમણે કૃષિક્ષેત્રમાં ફેલાયેલી અરાજકતા અને ભારતીય સમાજની હાલની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ માટે દાર્શનિક પરિસ્થિતિઓ અને સંજોગો માટે આર્થિક અસમાનતાને જવાબદાર ઠેરવી હતી. મુક્તિબોધની આધુનિકતામાં, પોતાના અને બીજાના જીવનને વધુ સારી પરિસ્થિતિઓ આપવાની પ્રતિબદ્ધતા એ તેના સર્જનની પ્રથમ શરત છે કારણ કે તે જીવનની માંગ છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

- (૧)ચાંદ કા મુંહ ટેઢા હૈ, ગજાનન માધવ મુક્તિબોધ, વાણી પ્રકાશન, નવી દિલ્હી,આવૃત્તિ. ૨૦૧૫
- (૨) ભૂરી ભૂરી ખાક ધૂલ, ગજાનન માધવ મુક્તિબોધ, રાજકમલ પ્રકાશન નવી દિલ્હી,આવૃત્તિ. ૨૦૧૮
- (૩) આધુનિક હિન્દી કવિતા કી મુખ્ય પ્રવૃત્તિયાં, ડૉ. નગેન્દ્ર, ગૌતમ બૂક ડિપો દિલ્હી, પ્ર. આવૃત્તિ ૨૦૦૮
- (૪)આધુનિકતા ઔર સમકાલીન રચના-સંદર્ભ, ડૉ. નરેન્દ્ર મોહન, આદર્શ સાહિત્ય પ્રકાશન દિલ્હી, પ્ર. આવૃત્તિ. ૧૯૭૩

મનોજભાઈ ઉદેસિંહ પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

અનુસ્નાતક ગુજરાતી વિભાગ

શ્રી આઈ. એલ. પંડયા આર્ટ્સ, સાયન્સ એન્ડ જે. શાહ કોમર્સ કોલેજ, ડાકોર

ઈ. મેલ. manojparmar19@gmail.com

મો. નં. ૯૯૦૪૧ ૬૯૪૩૨